

TIJD VAN VERANDERING EN CONTINUÏTEIT. POLARISATIE IN DE NEDERLANDSE POLITIEK

Patrick Bijsmans

De jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw werden in Nederland, net zoals in de meeste landen van West-Europa, gekenmerkt door grote maatschappelijke veranderingen. De Nederlandse samenleving veranderde van een behoudende in een vooruitstrevende samenleving. De veranderingen hadden ook gevolgen voor het politieke bestel. Er brak een periode aan van polarisatie die het definitieve einde van de verzuiling betekende en die gekenmerkt werd door het aantreden van wat achteraf het meest linkse kabinet uit de Nederlandse politieke geschiedenis is genoemd.¹ Alhoewel de meeste maatschappelijke veranderingen blijvend waren, kwam aan de polarisatie in de Nederlandse politiek aan het einde van de jaren zeventig weer een einde. Tegenwoordig wordt deze periode dan ook als uniek wordt bestempeld. Maar hoe uniek was de polarisatie eigenlijk? Voor het beantwoorden van deze vraag is het noodzakelijk om de bredere maatschappelijke veranderingen van die periode nader te beschrijven. Tevens is het van belang de polarisatie zelf beter te belichten en haar te vergelijken met de Nederlandse politieke cultuur ervoor en erna. Dit artikel zal er daarom als volgt uitzien. Allereerst zal worden ingegaan op de maatschappelijke veranderingen van de jaren zestig en zeventig. Vervolgens zal de polarisatie in de Nederlandse politiek aan bod komen en zal zij worden geplaatst in de Nederlandse politieke cultuur. Tenslotte zal worden bepaald hoe uniek deze periode was voor de Nederlandse politiek.

Het naoorlogse Nederland

Begin jaren zeventig liep Nederland voorop in tolerantie en progressiviteit. Het gedoogbeleid ten aanzien van softdrugs en de acceptatie van homoseksualiteit trokken veel aandacht uit het buitenland. Amsterdam was het mekka voor links-progressieve jongeren uit West-Europa en Noord-

¹ Het Kabinet Den Uyl, 1973-77.

Amerika. Deze beschrijving van Nederland in de jaren zeventig contrasteert sterk met die van Nederland in de jaren vijftig. Toen werd het beschouwd als een eigenaardig en ouderwets land, met tradities en gewoontes uit een ander tijdperk.² Het geboortecijfer was hoog, het percentage onwettige geboorten laag, net zoals het echtscheidingscijfer en het abortuscijfer. Vrouwen werkten nauwelijks buitenshuis. De Nederlandse samenleving was sterk verzuild. Men kon vier zuilen onderscheiden: de katholieke, de protestantse, de socialistische en de liberale. Elk van deze zuilen had onder meer zijn eigen kranten, verenigingen en omroeporganisaties. Wel moet worden opgemerkt dat de mate van verzuiling het hoogst was bij katholieken en protestanten, terwijl de liberale zuil eigenlijk nauwelijks als zuil kon worden omschreven.³

Het Nederland van vlak na de Tweede Wereldoorlog zag zichzelf geconfronteerd met een enorme oorlogsschade, het naderende verlies van Nederlands-Indië en een grote bevolkingsgroei. Daarnaast was er sprake van toegenomen spanningen tussen Oost en West, de Koude Oorlog. Deze factoren schiepen een mentaliteit gekenmerkt door soberheid en tucht. De wederopbouw van Nederland bood nauwelijks plaats aan radicale veranderingen. Toch was één verandering onontkoombaar. De Nederlandse economie, die voor de oorlog gemengd was, diende hervormd te worden om de nieuwe uitdagingen aan te pakken. Een door de overheid gestimuleerde industrialisatie werd gezien als de beste oplossing.

Midden jaren vijftig werden de eerste gevolgen van de industrialisatie zichtbaar. Het aandeel van de industrie in het nationaal product nam snel toe. Ook was er sprake van een uitzonderlijke economische groei, die zou duren tot aan de oliecrisis van 1973. Opmerkelijk is echter dat de enorme economische groei niet gepaard ging met loonsverhogingen, wat het gevolg was van een strenge lage-lonenpolitiek.⁴ Dit laatste werd als onontbeerlijk gezien voor het economisch herstel van Nederland en de bevolking accepteerde dit

² J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in Aanbouw. Nederland in de Jaren Zestig* (Amsterdam/Meppel 1995) 10.

³ H.H.F.M. Daemen, 'De Politieke Cultuur' in: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf & J.J.A. Thomassen, (Red.), *Politiek in Nederland* (3e druk; Alphen aan de Rijn 1989) 40.

⁴ H. Righart, *De Eindeloze Jaren Zestig. Geschiedenis van een Generatieconflict* (Amsterdam/Antwerpen 1995) 38.

aanvankelijk ook. Het algemeen belang prevaleerde. Tegen het einde van de jaren vijftig nam de onvrede echter toe. Onder werknemers nam de vraag toe naar een rechtvaardig aandeel in de economische groei. De situatie explodeerde in 1960. In dat jaar vond in de bouwnijverheid een staking plaats die vijftien dagen zou duren en waaraan maar liefst veertigduizend bouwvakkers zouden deelnemen. Uiteindelijk zou het stelsel van zorgvuldig beheerste loonplafonds in 1963 en 1964 ineens toenemen met een loonexplosie tot gevolg. In 1964 gingen de lonen met zeventien procent omhoog en de jaren daarna bedroeg de gemiddelde loonstijging tien procent.⁵

Een veranderende samenleving

De toegenomen welvaart had enorme gevolgen voor de Nederlandse samenleving. De mensen werden onafhankelijker van maatschappelijke organisaties, maar ook van de overheid. Bovendien kwamen zij via onder meer de televisie steeds vaker in contact met andere denkbeelden. De loyaliteit aan de traditionele (verzuilde) organisaties nam steeds verder af. Daarnaast was er sprake van deconfessionalisering. De ontzuiling van de Nederlandse samenleving werd langzaam een feit. De veranderingen hadden ook hun weerslag op de jongeren. De protestbeweging van de jaren zestig was in de eerste plaats een jeugdbeweging. De jongeren waren financieel onafhankelijk, zij waren minder goedgegelovig dan hun ouders en zij weigerden te berusten in de traditionele maatschappelijke structuren. De vermindering van de spanning tussen Oost en West na de Cubacrisis (1962) speelde ook een belangrijke rol in de totstandkoming van deze veranderingen. Optimisme over de toekomst vierde hoogtij. Linkse ideeën wonnen terrein. Anti-imperialisme en aandacht voor de problemen in de Derde Wereld werden voor steeds meer mensen belangrijk. Daarnaast was er groeiende kritiek op het Amerikaanse optreden in Vietnam.

Zaken als seksualiteit en drugs, waarop voorheen een taboe rustte, werden in toenemende mate onderwerp van gesprek. Op het gebied van seksualiteit was sprake van een seksuele revolutie, die begon met de

⁵ Kennedy, *Nieuw Babylon* 46, noot 1.

introductie van de pil in Nederland (1963). Homoseksualiteit, partnerruil, pornografie en zelfs pedofilie waren onderwerp van menige discussie in Nederland. De Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) speelde een belangrijke rol en haar verenigingsblad, *Sekstant*, bepaalde volgens Paul Schnabel zelfs de koers van de seksuele revolutie.⁶ Met betrekking tot drugs vond er ook een aardverschuiving plaats. Vanaf 1962 nam vooral het gebruik van marihuana toe. Hoewel nog steeds maar een klein gedeelte van de bevolking drugs gebruikte, werd al snel de roep om herziening van het Nederlandse drugsbeleid geuit. In 1969 werden daarom nieuwe richtlijnen opgesteld voor de vervolging van overtreders van de Opiumwet. In praktijk betekende dit dat het aantal gerechtelijke vervolgingen afnam en dat zich een gedoogbeleid ontwikkelde.

De opkomst van verschillende emancipatie- en protestbewegingen was ook een kernmerk van de veranderingen. Zo was daar Dolle Mina dat zich richtte op de emancipatie van de vrouw en dat vooral bekend werd door de slogan 'baas in eigen buik'. Een andere succesvolle beweging werd gevormd door de Kabouters, die pleitten voor harmonie tussen mens en natuur. Zij waren ook politiek actief en behaalden in 1970 vijf zetels in de gemeenteraad van Amsterdam. De bekendste van dit soort bewegingen was Provo. De Provo's wilden het hardwerkende, saaie en hebzuchtige 'klootjesvolk' provoceren. Zij wilden door middel van ludieke voorstellen (bijvoorbeeld het Witte Fietsen Plan) de maatschappij hervormen.

De cultuuromslag verklaard

Over de verklaring van de cultuuromslag in Nederland verschillen deskundigen van mening. Hans Righart denkt dat de sleutel ligt bij het conflict tussen de vooroorlogse generatie en de naoorlogse generatie. De vooroorlogse generatie was opgegroeid en gevormd in een sterk verzuilde samenleving, waarin nauwelijks sprake was van sociale en geografische mobiliteit. Nederland was in die tijd nauwelijks geïndustrialiseerd. De economische crisis van 1929 en de Tweede Wereldoorlog hadden enorme

⁶ P. Schnabel, 'Forum: Een Veranderende Kijk op Seksualiteit', *Tijdschrift voor Seksuologie*, 13, (1989) 209.

invloed gehad op deze generatie.⁷ De naoorlogse generatie groeide op in een welvarend Nederland, waarin televisies de huiskamer veroverden en de consumptie snel toenam. Deze generatie genoot meer onderwijs dan de vooroorlogse generatie en de mobiliteit was toegenomen. Tenslotte ondervond zij geen persoonlijkheidsvormende ervaringen zoals de economische crisis en de oorlog en bezetting.⁸ Volgens Righart was er sprake van een ‘dubbele generatiecrisis’. Beide generaties raakten door de snelle veranderingen in een crisis. De vooroorlogse generatie wist zich geen raad met de ontzuiling en de moderniteit. De naoorlogse generatie genoot veel vrijheid, maar kon daardoor moeilijk de stap naar volwassenheid zetten.⁹

James C. Kennedy onderkent de veranderingen die in het Nederland van de jaren zestig plaatsvonden, maar hij is van mening dat deze cultuuromslag zich in tegenstelling tot in bijvoorbeeld de Verenigde Staten vrijwel probleemloos voltrok. Kennedy noemt drie factoren die het bestaan van een diepe kloof tussen de vooroorlogse en de naoorlogse generatie relativeren en die het welslagen van de zogenoemde tegencultuur van de jongeren verklaren.¹⁰ In de eerste plaats richtte de Nederlandse politieke elite zich volgens traditie op de opname van andersdenkenden in het pluralistische consensussysteem (waarover later meer). Uitsluiting was niet aan de orde. In de tweede plaats was de tegencultuur in Nederland veel minder politiek geladen dan die in ander landen.¹¹ In de derde plaats, en dit is volgens Kennedy het belangrijkste, vonden veel geestelijken, intellectuelen en politici dat de jongeren eigenlijk gelijk hadden, ondanks regelmatige kritiek op het ordeversturende gedrag van bijvoorbeeld Provo. Zo nam bisschop Wilhelmus Bekkers in maart 1963 afstand van de officiële leer van de rooms-katholieke kerk door in KRO's Brandpunt te verkondigen dat geboorteregeling in zijn optiek een persoonlijke kwestie van de gehuwden was. Alhoewel Righart een bijzonder gedegen verslag geeft van het generatieconflict, maakt hij niet duidelijk hoe het mogelijk was dat de

⁷ Righart, *Eindeloze Jaren Zestig*, 25, noot 3.

⁸ Ibidem, 26, noot 3.

⁹ Ibidem, 26-27, noot 3.

¹⁰ Kennedy, *Nieuw Babylon*, 120-121, noot 1.

¹¹ Denk bijvoorbeeld aan de *Rote Armee Fraktion* in Duitsland.

waarden van de Nederlandse jongeren relatief snel en eenvoudig de Nederlandse cultuur zijn gaan domineren. Kennedy gaat juist zeer uitvoerig te werk om de invloed van het generatieconflict enigszins te relativeren. Hij biedt echter wel de meest overtuigende verklaring van de cultuuromslag in Nederland. De kern van zijn betoog is dat deze niet mogelijk was geweest, althans niet op de voor Nederland typerende geweldloze manier, zonder instemming van de politieke, culturele en geestelijke elite. Han van der Horst omschreef dit als volgt: “Het heette een generatieconflict, maar van meet af aan vond de nieuwe generatie bondgenoten in ouderen die zelf de bijl wilden leggen aan de zo onwrikbaar lijkende, in het kader van de wederopbouw herstelde maatschappelijke structuren.”¹²

Politisering van de cultuuromslag

De gevolgen van de cultuuromslag werden pas eind jaren zestig voelbaar in de Nederlandse politiek. De verkiezingen van 1967 waren een keerpunt. Sinds 1918 hadden de confessionelen in het parlement altijd een meerderheid gevormd. De Nederlandse democratie werd gekenmerkt door achterkamertjespolitiek, consensus en pragmatisme. Dit was opmerkelijk voor een pluriforme samenleving. De Nederlandse democratie voldeed zodoende niet aan de gevestigde democratietheorieën, want deze wezen juist op de noodzaak van de aanwezigheid van een bepaalde mate van homogeniteit voor een werkende democratie. Een van de meest bekende pogingen om dit opmerkelijke feit de verklaren, was afkomstig van de Nederlands-Amerikaanse politicoloog Arend Lijphart. Volgens Lijphart was er in Nederland sprake van een zeer specifiek model, de ‘pacificatiedemocratie’, met een specifieke manier van politiek bedrijven, de ‘verzoeningspolitiek’.¹³ De pacificatiedemocratie ontstond volgens Lijphart in de periode 1878-1917 toen drie heikele thema’s de Nederlandse politiek domineerden: de relatie tussen kerk en staat (bijvoorbeeld de schoolstrijd),

¹² H. van der Horst, *Nederland. De Vaderlandse Geschiedenis van de Prehistorie tot Nu*. (2e druk; Amsterdam 2002) 541.

¹³ A. Lijphart, *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley 1986) 103.

de uitbreiding van het kiesrecht en het vraagstuk van collectieve afspraken en arbeidsrechten.¹⁴ Deze problemen werden opgelost door de grondwetswijziging van 1917, die later bekend werd als de ‘Pacificatie’. Volgens Lijphart was de ‘Pacificatie’ opvallend vanwege de belangrijke rol van de leiders van de verschillende groepen, de betrokkenheid van leiders van alle blokken en het belang van het principe van proportionaliteit.¹⁵ Ondanks het feit dat er nauwelijks enige overeenstemming was tussen de verzuilde partijen, vonden de partijelites dat het Nederlandse politieke systeem moest blijven bestaan. Deze pragmatische visie versterkte de wil tot samenwerking. De Leidse politicoloog Hans Daalder heeft aangegeven dat de theorie van Lijphart niet helemaal klopt. Het ‘schikken en plooiën’ zoals Daalder de praktijk van de Nederlandse politiek noemt, kan namelijk worden teruggevoerd tot de zestiende eeuw.¹⁶ Daarnaast kan Lijphart’s theorie de stand van zaken in de Nederlandse politiek vanaf de jaren zestig niet verklaren, omdat zijn theorie is gebaseerd op de verzuiling, die geleidelijk verdween.

Zoals eerder opgemerkt kwam de bevolking in de jaren zestig steeds vaker in contact met andere denkbeelden en werden verzuilde denkwijzen en handelingen steeds vaker afgewezen. De mensen werden steeds mondiger en de kritiek op de achterkamertjespolitiek nam toe. De ‘Nacht van Schmelzer’ (oktober 1966) vergrootte het wantrouwen van de kiezer in de autoriteiten. Tijdens deze ‘nacht’ ondersteunden KVP-ers onder aanvoering van Norbert Schmelzer een motie van wantrouwen tegen het door de KVP geleide kabinet (verder nog bestaande uit KVP en PvdA), want zij zagen niets in belastingvoorstellen van PvdA-minister Anne Vondeling. Daarnaast had de bevolking veel kritiek op de manier waarop de autoriteiten hadden gereageerd op rellen in Amsterdam in 1965 en 1966 (onder meer naar aanleiding van het huwelijk tussen kroonprinses Beatrix en de Duitser Claus von Amsberg). Het harde politieoptreden leidde tot veel verontwaardiging.

¹⁴ Lijphart, *Accommodation*, 104, noot 12.

¹⁵ *Ibidem*, 111, noot 12.

¹⁶ H. Daalder, ‘The Consociational Democracy Theme’ in: H. Daalder, (Red.), *Politiek en Historie. Opstellen over Nederlandse Politiek en Vergelijkende Politieke Wetenschap*. (Amsterdam 1990) 372.

De verkiezingen van 1967 gaven een beeld van de gevoelens die in de samenleving leefden. Tijdens de Tweede-Kamerverkiezingen van 1963 behaalde de Katholieke Volkspartij (KVP) vijftig zetels, haar beste resultaat ooit. Vier jaar later verloor zij echter acht zetels. Ook de Christelijk Historische Unie (CHU) verloor zetels. Alleen de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) boekte een zetel winst, maar dit kon niet verbergen dat de aanhang van de partij sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog flink was gekrompen. Aldus bezetten de confessionele partijen na de verkiezingen van 1967 voor het eerste sinds decennia minder dan de helft van het totale aantal zetels van de Tweede Kamer. Ruud Koole typeert deze uitslag terecht als “...een bevestiging van de dieperliggende maatschappelijke ontwikkelingen van ontkerkelijking en deconfessionalisering.”¹⁷ Deze ontwikkelingen werden vaak ook beïnvloed door veranderingen *in* de zuilen. Zo heeft het tweede Vaticaanse concilie (1962-1965) veel invloed gehad op de katholieke kiezers. Het stimuleerde namelijk de eigen interpretatie en het nemen van eigen verantwoordelijkheid, waardoor veel katholieken zich losmaakten van de geboden en verboden van de kerk. Het tweede Vaticaanse concilie kan dus beschouwd worden als een katalysator van eerdere ontwikkelingen.¹⁸

Het partijstelsel

De bestaande politieke partijen kregen het door de ontzuiling steeds moeilijker. Naast het verlies van hun traditionele aanhang sneden aanverwante organisaties (zoals vakbonden) steeds vaker de banden door. Zij waren namelijk bang dat zij hun leden zouden kwijtraken als zij deze in stand zouden houden.¹⁹ Verder had de opkomst van de zwevende kiezer grote gevolgen. Voor alle partijen betekende dit een probleem. De opkomst van nieuwe partijen die de zwevende kiezer wilden bedienen, betekende een

¹⁷ R. Koole, *Politieke Partijen in Nederland. Ontstaan en Ontwikkeling van Partijen en Partijstelsel*. (Utrecht 1996) 56.

¹⁸ J. Bosman, ‘Kanttekeningen bij de Politieke en Parlementaire Ontwikkeling van Nederland, 1952-1973’ in: H.W. von der Dunk e.a., *Wederopbouw, Welvaart en Onrust. Nederland in de Jaren Vijftig en Zestig*. (Houten 1986) 48.

¹⁹ Koole, *Politieke Partijen*, 54, noot 16.

verlies van aanhang voor de traditionele partijen. Het aantal partijen nam snel toe. In de jaren vijftig zaten er nog zeven à acht partijen in de Tweede Kamer. In 1972 maar liefst veertien.²⁰ De belangrijkste nieuwe partijen waren de Boerenpartij, Democraten 66 (D66) en de Politieke Partij Radicalen (PPR). De Boerenpartij verwierf vele tegenstemmers door haar kritiek op het landbouwbeleid en de overheidsdemocratie. D66 richtte zich met name op staatsrechterlijke vernieuwing. Op deze manier zou de invloed van de kiezers op de besluitvorming moeten toenemen. De standpunten van D66 vonden ingang bij een groot deel van de bevolking. De PPR, tenslotte, was in 1968 opgericht door een aantal radicale katholieken van de KVP. Ook zij streefden politieke vernieuwing na.

De gevestigde partijen probeerden door middel van interne hervormingen op de nieuwe situatie te reageren. Bij de drie grote confessionele partijen ARP, CHU en KVP werd gedacht aan nauwere samenwerking. In april 1967 begon men met besprekingen over de eventuele oprichting van een nieuwe partij. Aanvankelijk was er sprake van veel terughoudendheid in eigen kring en het zou dan ook nog tot 1980 duren voordat de drie partijen definitief samengingen in het Christen Democratische Appèl (CDA). Tijdens de verkiezingen van 1977 namen deze drie confessionele partijen wel al met een gemeenschappelijke (CDA-)lijst deel.

In de Partij van de Arbeid (PvdA) rommelde het. Tijdens de verkiezingen van 1959 en 1963 had de partij respectievelijk twee en vijf zetels verloren. In 1962 had een groep medewerkers van de Wiardi Beckman Stichting al gewaarschuwd dat de PvdA alsmaar kleurlozer werd en dat ze steeds minder in staat was om kiezers uit de middenklasse te winnen. Ondanks een inhoudelijke herbezinning verloor de partij bij de raads- en statenverkiezingen van 1966 wederom aanzienlijk. De jongeren van de PvdA besloten daarop een initiatief te lanceren dat de partij moest hervormen. Zij voerden de naam Nieuw Links. Deze beweging beperkte zich niet alleen tot de PvdA of zelfs Nederland. Bovendien was deze vernieuwingsbeweging niet beperkt tot socialistische partijen.²¹ De Nieuw Links-aanhangers van de PvdA streefden ernaar het politiek debat in de partij én in de Nederlandse democratie op te voeren. In manifesten als *Tien*

²⁰ Bosman, 'Kanttekeningen', 47, noot17.

²¹ J. van Putten, *Politieke Stromingen*. (4e druk; Utrecht 1995) 117.

over Rood (1966) noemden zij de partij ondemocratisch en niet radicaal genoeg. Zij werden onder meer beïnvloed door PvdA-er Ed van Thijn (zelf géén Nieuw-Linkser) die in een artikel getiteld ‘Van Partijen naar Stembusakkoorden’ (1967) pleitte voor de invoering van een tweetal blokken in de Nederlandse politiek. De bestaande politieke partijen zouden voorafgaande aan de verkiezingen stembusakkoorden moeten sluiten. Dit leek op het Britse systeem en zou de kiezer meer duidelijkheid opleveren.²² De slechte verkiezingsuitslag van 1967 (een verlies van zes zetels, van 43 naar 37) vergrootte de populariteit van Nieuw Links en de polarisatiestrategie. Een meerderheid van de PvdA leden bleef echter terughoudend. Aan de rechtervleugel van de partij was er zelfs sprake van felle kritiek, die in 1970 leidde tot de oprichting van de nieuwe partij Democratisch Socialistisch '70 (DS'70). Gematigde leiders als Joop den Uyl gaven Nieuw Links toch de ruimte, al waren zij niet gecharmeerd van de polariserende aanpak. Zij dachten echter dat de PvdA zo nieuw leven zou krijgen ingeblazen. Bovendien wilden zij de jongeren een kans geven én niet tegen zich in het harnas jagen.²³

Polarisatie in de praktijk

Ook buiten de PvdA werden de ideeën van Van Thijn goed ontvangen, met name in D66 en PPR. In 1970 probeerden D66, PPR en PvdA te komen tot een vergelijk over deelname aan de verkiezingen met gecombineerde lijsten. Dit zogenaemde Progressief Akkoord (PAK) kwam echter niet van de grond. In 1971 lukte het dezelfde partijen wel om overeenstemming te bereiken over *Hoofddlijnen van een Regeringsprogramma* en vormden ze een schaduwkabinet. Een jaar later kwam ze zelfs op de proppen met een gezamenlijk verkiezingsprogramma, *Keerpunt 1972*. Pogingen om een Progressieve Volkspartij (PVP) op te richten, mislukten echter.

Bij de verkiezingen van 1972 wonnen zowel PPR als PvdA. D66 verloor echter vijf zetels. Het vormen van een progressieve meerderheidsregering

²² Koole, ‘Kanttekeningen’, 58, noot 16.

²³ Over de relatie tussen de partijelite en Nieuw Links: Ph. Van Praag, *Strategie en Illusie. Elf Jaar intern Debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990). Met name hoofdstuk 3.

bleek onmogelijk. Dit stelde de progressieve partijen voor een dilemma. Voor de verkiezingen hadden zij namelijk als voorwaarde gesteld dat een andere regeringspartner zich volledig zou moeten onderwerpen aan *Keerpunt 1972*.²⁴ Dit was natuurlijk bij voorbaat uitgesloten. Het vormen van een minderheidsregering was echter ook geen optie. De enige mogelijkheid die enigszins aanvaardbaar leek, was de vorming van een links-confessionele regering. Dit was echter een moeilijke klus, want de progressieve partijen sloten de conservatieve CHU uit als potentiële regeringspartner, terwijl de confessionele partijen juist streefden naar meer samenwerking. De kabinetsformatie nam dan ook maanden in beslag. Uiteindelijk trad in 1973 een kabinet aan bestaande uit D66, PPR en PvdA aangevuld met enkele individuele ministers van de ARP en de KVP. Deze laatste partijen achtten zich echter niet gebonden aan het regeerakkoord, met als gevolg dat zij de nieuwe regering slechts gedoogden.²⁵ De regering Den Uyl stelde zich ten doel de maatschappij te hervormen volgens toen gangbare ideeën. Dit bleek echter moeilijk te realiseren. Den Uyl sprak later zelf van de ‘smalle marges van de politiek’.²⁶ Toch zou zijn regering de Nederlandse geschiedenis ingaan als de meest linkse ooit. VVD-er Frans Weekers noemde Den Uyl onlangs zelfs het ‘toonbeeld van polarisatie’.²⁷

De polarisatiestrategie zou de politiek in de jaren zeventig blijven domineren. De oppositie was mondiger dan ooit tevoren door veelvuldig gebruik te maken van haar parlementaire rechten. Er kwamen meer progressieve partijen en ‘links’ domineerde het politieke debat. Daarnaast kwamen er nieuwe thema’s op de politieke agenda, zoals bijvoorbeeld milieubescherming en vrouwenrechten. Een progressieve meerderheid werd nooit behaald. Dit kwam ook door onderlinge verschillen. Sommige progressieve partijen, bijvoorbeeld de Communistische Partij Nederland (CPN), waren voor de anderen geen aantrekkelijke partner.

²⁴ Kennedy, *Nieuw Babylon*, 205.

²⁵ Koole, *Politieke Partijen*, 60, noot 16.

²⁶ R. van Dooren, *Traditie en Transformatie. Politiek en Staatsinrichting in Nederland*. (Amsterdam 1998) 65.

²⁷ F. Smits & B. de Jong, ‘De Ware Liberaal, en de Illusionist van de Maakbare Samenleving’ *Historisch Nieuwsblad*, 11, (2002) 42-46.

Het einde van de polarisatie

Gesteld kan worden dat de polarisatie eindigde in 1977. Tijdens de verkiezingen van dat jaar behaalde de PvdA tien zetels winst, maar de partij belandde in de oppositie. Pogingen om overeenstemming te bereiken met de beoogde coalitiepartner (de gemeenschappelijke lijst van ARP, CHU en KVP) liepen op niets uit. Daarop ontstond een regering van CDA en VVD, die beiden ook hadden gewonnen bij de verkiezingen. Deze regering werd geconfronteerd met nieuwe uitdagingen. De dooi in de internationale betrekkingen maakte langzaam plaats voor nieuwe vijandigheden. Ook waren de economische vooruitzichten flink verslechterd sinds de oliecrisis van 1973. Volgens C.P. Middendorp was het linkse beleid van de regering Den Uyl in een periode van economische stagnatie een belangrijke factor voor de toegenomen steun voor rechtse partijen als CDA en VVD.²⁸

Het optimisme en idealisme van de jaren zestig en begin jaren zeventig maakte plaats voor pessimisme en realisme. De verzorgingsstaat, geïdealiseerd door de progressieve partijen, kon de druk niet meer aan. Door de massaontslagen deden steeds meer mensen een beroep op uitkeringsfondsen. De staat bezweek onder haar toegenomen aantal taken. De nieuwe regering bepleitte vergaande bezuinigingen en de herinrichting van de verzorgingsstaat. Pragmatisme voerde weer de boventoon. De bevolking steunde het nieuwe beleid en de progressieve partijen bleef niets anders over dan dit ook te doen.

Op politiek terrein was er vanaf het einde van de jaren zeventig sprake van wat Middendorp restauratie noemt.²⁹ Daemen heeft het over de stabilisatie van de veranderingsprocessen die in de jaren zestig startten.³⁰ Op cultureel gebied zetten de veranderingen door, al zijn zij minder radicaal dan de cultuuromslag in de jaren zestig plaatsvond. Met name de progressieve partijen waren genoodzaakt om hun koers aan te passen. De PvdA had zichzelf in 1973 bestempeld als actiep partij, maar was door het hernieuwde zakelijke politieke klimaat genoodzaakt haar opstelling te wijzigen. De

²⁸ C.P. Middendorp, *Ontzuiling, Politisering en Restauratie in Nederland. De Jaren 60 en 70*. (Amsterdam/Meppel 1979) 169.

²⁹ Middendorp, *Ontzuiling*, 170, noot 170.

³⁰ Daemen, 'Politieke Cultuur', 46, noot 2.

hernieuwde verzakelijking van de Nederlandse politiek beheerste de jaren tachtig en negentig en culmineerde in de vorming van Paars I en II.

Tot slot

Eerder is gebleken dat Kennedy de vrijwel probleemloze cultuuromslag in Nederland verklaart door te wijzen op de instemmende houding van de politieke, culturele en geestelijke elites. Ook de politieke veranderingen zijn volgens hem op deze manier tot stand gekomen.³¹ Een deel van die elite had vlak na de oorlog al geprobeerd om de Nederlandse politiek te doorbreken. Tijdens de oorlog werden zij vastgehouden in St.Michielsgestel, waar zij de toekomstige politieke verhoudingen bediscussieerden. De conclusie was dat er een doorbraak moest plaatsvinden. Na de oorlog mondde deze sfeer van vernieuwing uit in de oprichting van de Nederlandse Volksbeweging (NVB).³² De politieke veranderingen die de NVB bepleitte kregen echter geen kans in de periode van wederopbouw. De discussie werd binnen de politieke partijen wel voortgezet.

Hoe moet de polarisatie nu dan getypeerd worden? Alhoewel de gevestigde politieke leiders inderdaad voorstanders waren van veranderingen, hadden zij geen radicale polarisatie van de politieke verhoudingen in gedachten. Eerder is al opgemerkt dat Den Uyl voorstander was van vernieuwing, maar niet zozeer van de ideeën van Nieuw Links. Juist daarom waren de verhoudingen in de Nederlandse politiek in de jaren zestig en zeventig zo radicaal anders dan daarvoor (en daarna). Van Dooren heeft dan ook terecht gesteld dat de polarisatie moet worden gezien als een soort van *intermezzo* in de Nederlandse politieke cultuur en geschiedenis.³³ Er moet echter ook worden geconcludeerd dat de houding van de elite overeenstemde met de pragmatische houding die door onder andere Daalder en Kennedy als traditioneel wordt beschouwd. Zodoende was er dus tevens sprake van een continuïteit.

³¹ Kennedy, *Nieuw Babylon*, 183-184, noot 1.

³² Op 9 februari 1946 onstond uit de NVB de PvdA.

³³ Van Dooren, *Traditie en Transformatie*, 48, noot 24.